

אידיאולוגיות פוליטיות ומדוע הן חשובות

מבוא לפרק

כל בני האדם הם הוגים פוליטיים. בין שאנו מודעים לכך ובין שאיננו מודעים לכך, כולנו משתמשים ברעיונות ובמושגים פוליטיים בכל פעם שאנו מביעים את דעתנו או אומרים את אשר על לבנו. שפת היום-יום שלנו זרועה בביטויים, כמו 'חירות', 'הגינות', 'שוויון', 'צדק' ו'זכויות'. אנשים משתמשים דרך קבע גם בביטויים, כגון 'שמרן', 'ליברל', 'סוציאליסט', 'קומוניסט' ו'פשיסט', הן כדי לתאר את השקפותיהם-שלהם והן כדי לתאר את השקפותיהם של אחרים. אף על פי שביטויים מעין אלו שכיחים ושיגורים בפי כול, רק לעתים נדירות נעשה בהם שימוש מדויק המשקף הבנה ברורה של משמעותם. מה הוא, למשל, 'שוויון'? מה פירוש האמירה שכל בני האדם שווים? האם בני האדם נולדים שווים? האם החברה אמורה להתייחס אליהם כשווים? האם צריכות להיות לבני האדם זכויות שוות, הזדמנויות שוות, השפעה פוליטית שווה או אולי משכורות שוות? באורח דומה, גם מילים כמו 'סוציאליסט' או 'פשיסט' משמשות לא אחת שלא במובן המדויק. מה משמעותו של התואר 'פשיסט'? באילו ערכים או אמונות דוגלים הפשיסטים ומדוע הם דוגלים בהם? במה שונות השקפות סוציאליסטיות מאלו של ליברלים, שמרנים או אנרכיסטים, למשל? ספר זה ינסה להתחקות אחר רעיונות ואמונות היסוד של האידיאולוגיות הפוליטיות העיקריות.

מבוא לפרק
תפקידם של רעיונות
תפיסות של אידיאולוגיה
קוויו מתאר של אידיאולוגיה
אידיאולוגיה, אמת ועוצמה פוליטית
שמאל וימין
אידיאולוגיות חדשות במקום הישנות?
מדריך לשימוש בספר זה
שאלות לדיון
קריאה נוספת

פרק מבוא זה מנסה לעמוד על טיבן של אידיאולוגיות פוליטיות. הוא עושה זאת מתוך התבוננות בתפקידם של רעיונות בפוליטיקה, במסלול (המפותל לעתים) שעבר מושג האידיאולוגיה במרוצת השנים, במבנה החשיבה האידיאולוגית, במידת התאמתן של

אידיאולוגיות לחלוקה בין שמאל לבין ימין ובנופן המשתנה של האידיאולוגיות הפוליטיות. אגב כך הוא דן בסוגיות כגון מתי ומדוע ראוי צירוף של רעיונות פוליטיים לכינוי אידיאולוגיה (על כל המשתמע מכך) ואם יש ראיות לכך שאידיאולוגיות 'חדשות' הולכות ותופסות את מקום האידיאולוגיות ה'קלאסיות' של העבר. הטענה בדבר קץ האידיאולוגיה נבחנת בפרק 12.

תפקידם של רעיונות

לא כל ההוגים הפוליטיים ייחסו חשיבות רבה לרעיונות ולאידאולוגיות. היו שראו בפוליטיקה לא הרבה יותר ממאבק ציני להשגת השלטון. אם כך הדבר, הרי שרעיונות פוליטיים אינם אלא תעמולה, אוסף של מילים או סיסמאות שתכליתן למשוך קולות או לגייס תמיכה עממית. על-פי תפיסה זו, רעיונות ואידאולוגיות הם רק 'חלונות ראווה' המשמשים להסתרת המציאות האמיתית של החיים הפוליטיים. עם זאת, היו מי שהשמיעו טענה הפוכה לחלוטין. הכלכלן הבריטי, ג'ון מיינרד קיינס (Keynes, 1883-1946), למשל, טען שהעולם נשלט באורח כמעט בלעדי על-ידי רעיונותיהם של תיאורטיקנים כלכליים ופילוסופים פוליטיים, כפי שניסח זאת בעמודי הסיום של ספרו התאוריה הכללית (*General Theory*):¹

אנשי מעשה, הרואים את עצמם כמשוחררים למדי מהשפעות אינטלקטואליות כלשהן, משועבדים בדרך כלל לכלכלן כלשהו שהלך לעולמו. מטרופים שעלו לשלטון, הקולטים קולות מן האוויר, מזקקים בדרך כלל את שיגעונם משרבוטיו של כתבן אקדמי כלשהו, שנעשו כמה שנים קודם לכן (Keynes, [1936] 1963).

על-פי תפיסה זו, אמונות ותיאוריות הן מקורה הבלתי נדלה של כל העשייה האנושית. העולם נשלט בסופו של דבר על-ידי 'כתבנים אקדמיים'. גישה זו גורסת, למשל, שהקפיטליזם המודרני (ראו פרק 4, "מונח מפתח קפיטליזם") נבע בעיקרו מן הכלכלה הקלאסית של אדם סמית (ראו פרק 2, "דמויות מפתח בליברליזם") ושל דיוויד ריקרדו (Ricardo, 1772-1823), שהקומוניזם הסובייטי צמח מכתביהם של קרל מרקס וולדימיר איליץ' לנין (על מרקס ועל לנין ראו פרק 4, "דמויות מפתח בסוציאליזם") ושההיסטוריה של גרמניה הנאצית היא אך ורק פועל יוצא של הדוקטרינות שפיתח אדולף היטלר בספרו מיין קאמפף.

לאמיתו של דבר, שני תיאורים אלו של החיים הפוליטיים הם חד-צדדיים ולוקים בחסר. רעיונות פוליטיים אינם רק השתקפות פסיבית של אינטרסים מוקנים או של שאיפות אישיות, ויש בכוחם גם לעורר ולהנחות את העשייה הפוליטית עצמה וכך לתרום לעיצוב

1 ג'ון מיינרד קיינס, התאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף (תרגום: יצחק טישלר), ירושלים, מאגנס, מוסד ביאליק וידיעות אחרונות, 2006.

המציאות החומרית. עם זאת, רעיונות פוליטיים אינם צומחים בחלל ריק; הם אינם צונחים כגשם מן השמים. כל הרעיונות הפוליטיים מעוצבים הן על-ידי הנסיבות החברתיות וההיסטוריות שהם מתפתחים בהן והן על-ידי השאיפות הפוליטיות שהם משרתים. במילים פשוטות, החשיבה הפוליטית והפרקטיקה הפוליטית קשורות זו לזו לבלתי הפרד. תיאור מאוזן ומשכנע של החיים הפוליטיים חייב אפוא להכיר במשחק הגומלין המתמיד בין רעיונות ואידיאולוגיות מחד גיסא לבין כוחות היסטוריים וחברתיים מאידך גיסא.

רעיונות ואידיאולוגיות משפיעים על החיים הפוליטיים בכמה דרכים:

- הם מבנים תפיסות פוליטיות וכך מציבים מטרות ומעוררים אקטיביזם
- הם מעצבים את אופיים של משטרים פוליטיים
- הם פועלים כסוג של דבק חברתי

ראשית, אידיאולוגיות מעניקות לבני אדם פרספקטיבה או 'עדשה' שהם רואים דרכה את העולם ומפרשים אותו באמצעותה. אנשים אינם רואים את העולם כפי שהוא, אלא כפי שהם סבורים שהוא. במילים אחרות, הם רואים אותו מבעד למסך של אמונות, דעות והנחות מושרשות. כל בני האדם טעונים במערכת של אמונות וערכים פוליטיים המנחים את התנהגותם ומשפיעים על מעשיהם בין שהם מודעים לכך ובין שאינם מודעים לכך. רעיונות פוליטיים ואידיאולוגיות מציבים מטרות המעודדות אקטיביזם פוליטי. מבחינה זו, פוליטיקאים נתונים לשתי השפעות שונות למדי. אין ספק שכל הפוליטיקאים שואפים להשיג עוצמה. עובדה זו מאלצת אותם להיות פרגמטיים ולאמץ תכניות ורעיונות שיעניקו להם פופולריות אלקטורלית או את תמיכתן של קבוצות חזקות, כמו המגזר העסקי או הצבאי. עם זאת, רק לעתים נדירות פוליטיקאים שואפים להשיג את העוצמה לשמה בלבד. יש להם (גם אם בדרגות שונות) גם אמונות, ערכים ותפיסות בנוגע לשימוש בעוצמה השלטונית לאחר ששיגו אותה.

שנית, אידיאולוגיות פוליטיות תורמות לעיצוב אופיים של משטרים פוליטיים. משטריהן של ארצות העולם שונים מאוד זה מזה וקשורים תמיד לערכים ולעקרונות מסוימים. מונרכיות אבסולוטיות מושתתות על רעיונות דתיים מבוססים ומושרשים, ובעיקר על זכותם האלוהית של המלכים. משטריהן הפוליטיים של מרבית ארצות המערב בנות-זמננו מושתתים על מערכות של עקרונות דמוקרטיים ליברליים. מדינות אלו מבוססות בדרך כלל על מחויבות לממשלה מוגבלת וקונסטיטוציונית ועל האמונה שממשלות אמורות להיות ייצוגיות, כלומר מבוססות על בחירות סדירות ותחרותיות. באורח דומה, המשטרים הפוליטיים הקומוניסטיים המסורתיים הושתתו על עקרונות המרקסיזם-לניניזם. גם העובדה שהעולם מחולק לאוסף של מדינות לאום והעוצמה השלטונית מצויה בדרך כלל ברמה הלאומית משקפת השפעה של רעיונות פוליטיים, במקרה זה של הלאומיות, וליתר דיוק – של עקרון ההגדרה העצמית הלאומית.

ולבסוף, רעיונות פוליטיים ואידיאולוגיות עשויים לפעול כסוג של דבק חברתי המקנה לקבוצות חברתיות, ולמעשה לחברות שלמות, מערכת מלכדת של אמונות וערכים. אידיאולוגיות פוליטיות שויכו לא אחת למעמדות חברתיים מסוימים – למשל, ליברליזם למעמדות הביניים, שמרנות לאצולת בעלי הקרקעות, סוציאליזם למעמד העובדים וכן הלאה. רעיונות אלו משקפים את חוויות החיים, את האינטרסים ואת השאיפות של מעמדות חברתיים, ולפיכך הם תורמים לטיפוח תחושה של שייכות וסולידריות. ואולם, רעיונות ואידיאולוגיות עשויים ללכד יחדיו גם קבוצות ומעמדות שונים בתוך אותה חברה. למשל, אנו מוצאים תשתית מלכדת משותפת של ערכים ליברליים-דמוקרטיים במרבית ארצות המערב, ואילו בארצות המוסלמיות הקנה האסלאם מערכת משותפת של עקרונות מוסריים ואמונות. רעיונות פוליטיים תורמים לקידום הסדר והיציבות החברתית בעצם ביסוסה של תרבות פוליטית משותפת. מערכת מלכדת של רעיונות וערכים פוליטיים יכולה להתפתח בחברה באופן טבעי, אך ניתן גם לאכוף אותה מגבוה בניסיון לטפח צייתנות ולהפעיל שליטה. הדוגמאות הברורות ביותר לאידיאולוגיות 'רשמיות' מעין אלו נמצאו במשטרים פשיסטיים, במשטרים קומוניסטיים ובמשטרים דתיים פונדמנטליסטיים.

תפיסות של אידיאולוגיה

ספר זה הוא בראש ובראשונה מחקר של אידיאולוגיות פוליטיות, ולא ניתוח של המושג 'אידיאולוגיה'. בלבול רב נובע מן העובדה שאידיאולוגיה ו'אידיאולוגיות', על אף הקשר המובן מאליה ביניהן, הן שני נושאי מחקר שונים למדי. עיון באופייה של 'אידיאולוגיה' הוא התחקות אחר סוג מסוים של חשיבה פוליטית, הנבדל, למשל, ממדע המדינה או מפילוסופיה פוליטית. חקר האידיאולוגיה הפוליטית מתמקד אפוא בשאלות בדבר טיבה, תפקידה ומשמעותה של קטגוריית מחשבה זו או בשאלה אילו מערכות של רעיונות וטיעונים פוליטיים אמורים להיקרא בשם זה. למשל, האם אידיאולוגיה היא נכונה או כוזבת, משחררת או מדכאת, הכרחית או חולפת? ובדומה לכך, האם לאומיות² ורבת-תרבותיות הן אידיאולוגיות באותו מובן שליברליזם וסוציאליזם נמנים עם קטגוריה זו?

2 המושג האנגלי Nationalism מתורגם לעברית לשני מושגים שונים: "לאומיות" ו"לאומנות". לאומיות היא התפיסה שלעם יש זכות לקיים ממשל עצמי. תפיסה זו קשורה לזכות להגדרה עצמית ולהקמתה של מדינת הלאום. לאומנות (או שוביניזם) היא לאומיות קיצונית בדרכי מימושה, ולפיה טובת הלאום קודמת לכל ערך אחר ומצדיקה פעולות המקדמות אותו. למושג זה מתלווה בדרך כלל קונוטציה שלילית. כאן, ובהמשך הספר, יתורגם המושג Nationalism בדרך כלל כלאומיות. כך גם נהגו הנרי וסרמן ויוסי דהאן בעריכה המדעית של התרגום לעברית של הספר Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1994). עם זאת, יצוין שפרק 6 של הספר הדן בלאומיות כולל פרק משנה ששמו "לאומיות תוקפנית" (במקור "expansionist nationalism"), ושם, בהקשרים המתאימים, נשתמש לעתים במונח העברי לאומנות (העורך המדעי והמתרגם).

לעומת זאת, חקר 'אידיאולוגיות' אמור להתמקד בניחות תוכן של מסורות הגות פוליטית, להתעניין ברעיונות, בדוקטרינות ובתיאוריות שפותחו על-ידי המסורות האידיאולוגיות השונות ובקרבן. מה, למשל, יכול הליברליזם ללמדנו על החירות? מדוע מסורות סוציאליסטיות תמכו בשוויון? כיצד אנרכיסטים מגנים על רעיון החברה ללא מדינה? מדוע פשיסטים ראו במאבקים ובמלחמות תופעות בריאות? עם זאת, כדי לבחון סוגיות 'תוכן' מעין אלו אנו חייבים להביא בחשבון את 'סוג' המחשבה הפוליטית שאנו דנים בה. בטרם נדון ברעיונות ובדוקטרינות המאפיינים תפיסות המכונות אידיאולוגיות, עלינו לבחון תחילה מדוע סווגו מערכות אלו של רעיונות כאידיאולוגיות. וחשוב מכך, מה מלמדת אותנו הגדרה זו? מה ביכולתנו ללמוד מן העובדה שליברליזם, סוציאליזם, פמיניזם או פשיזם, למשל, סווגו כאידיאולוגיות?

הבעיה הראשונה הניצבת בפני כל דיון באופייה של אידיאולוגיה היא שאין למושג זה הגדרה ברורה ומוסכמת, רק אוסף של הגדרות מתחרות. כפי שציין דיוויד מקללאן, 'אידיאולוגיה היא המושג החמקמק ביותר במדעי החברה כולם' (McLellan, 1995). כמעט אין מושג פוליטי השנוי במחלוקת כה יסודית וסוערת, והדבר נובע משתי סיבות. ראשית, מאחר שכל הגדרות האידיאולוגיה מכירות בקשר בין התיאוריה לבין פרקטיקה, המונח חושף את חילוקי הדעות העמוקים הקיימים בנוגע לתפקידם של רעיונות בפוליטיקה ובנוגע לקשר בין אמונות ותיאוריות מחד גיסא לבין החיים החומריים או ההתנהגות הפוליטית מאידך גיסא. שנית, מושג האידיאולוגיה לא הצליח להתנתק מן המאבק המתמשך בין אידיאולוגיות פוליטיות ובתוכן פניהם. הביטוי 'אידיאולוגיה' שימש בחלק ניכר מן ההיסטוריה שלו כנשק פוליטי – כאמצעי להכתים מערכות מתחרות של רעיונות או אמונות או לבקר אותן. רק במחצית השנייה של המאה העשרים אנו עדים לשימוש נרחב במושג האידיאולוגיה במשמעות ניטרלית ואובייקטיבית לכאורה, אך חילוקי הדעות בנוגע לתפקידה החברתי של האידיאולוגיה ובנוגע לחשיבותה הפוליטית נותרו בעינם. בין השאר יוחסו לאידיאולוגיה המובנים האלה:

- מערכת של אמונות פוליטיות
- מערכת של רעיונות פוליטיים מכווני פעולה
- הרעיונות של המעמד השולט
- תפיסת העולם של מעמד חברתי מסוים או קבוצה חברתית מסוימת
- רעיונות פוליטיים המגלמים או מבטאים אינטרסים מעמדיים או חברתיים
- רעיונות המפיצים תודעה כוונת בקרב המנוצלים או המדוכאים
- רעיונות המציבים את הפרט בהקשר חברתי ויוצרים תחושה של השתייכות קולקטיבית
- מערכת של רעיונות רשמיים המשמשים לגיטימציה למערכת פוליטית או למשטר
- דוקטרינה פוליטית חובקת כול התובעת לעצמה מונופול על האמת
- מערכת מופשטת, סדורה ושיטתית של רעיונות פוליטיים

עם זאת, מקורה ההיסטורי של המילה ברור למדי. את המונח אידיאולוגיה טבע אנטואן דסוט דה טרסי (Tracy, 1754-1836) במהלך המהפכה הצרפתית, והוא הושמע לראשונה בפומבי בשנת 1796. דה טרסי כינה בשם *idéologie* את 'מדע הרעיונות' החדש שהתפתח באותה עת. חודר בלהט הרציונליסטי שאפיין את הנאורות, הוא האמין שניתן לחשוף בדרך אובייקטיבית את מקורותיהם של רעיונות והביע ביטחון שמדע חדש זה יזכה לסטטוס דומה לזה של מדעים, כדוגמת הביולוגיה או הזואולוגיה. יתרה מזאת, מאחר שכל צורות המחקר מבוססות על רעיונות, דה טרסי טען שאידיאולוגיה תוכר בסופו של דבר כמלכת המדעים. על אף ציפיות גבוהות אלו לא הייתה למשמעות מקורית זו של המונח השפעה רבה על השימוש המאוחר בו, והשימוש המאוחר הושפע מן התפיסות המרקסיסטיות ומן התפיסות הלא-מרקסיסטיות גם יחד.

נאורות
תנועה אינטלקטואלית שהגיעה לשיאה במאה השמונה עשרה וקראה תיגר בשם התבונה והקדמה על אמונות מסורתיות בתחומי הדת, הפוליטיקה והלמידה בכלל.

תפיסות מרקסיסטיות

מקומה של האידיאולוגיה כמושג מפתח בהגות הפוליטית נובע בראש ובראשונה מן השימוש במושג זה בכתביו של קרל מרקס. השימוש שעשה בו מרקס, והעניין שגילו בו מאוחר יותר דורות של הוגים מרקסיסטים, מסבירים במידה רבה את היוקרה שהאידיאולוגיה נהנית ממנה בהגות החברתית והפוליטית המודרנית. ואולם, המשמעות שייחס מרקס למונח זה שונה שוני רב מן המשמעות המיוחסת לו בדרך כלל בורם המרכזי של הניתוח הפוליטי. מרקס השתמש במונח בכותרת שהעניק לחיבורו המוקדם האידיאולוגיה הגרמנית (*The German Ideology*, [1846] 1970), שכתב עם פרידריך אנגלס (Engels, 1820-1895), שותפו להגות כל ימיו. ספר זה כולל גם את התיאור הברור ביותר של תפיסת האידיאולוגיה של מרקס:

הרעיונות של המעמד השולט הם הרעיונות השולטים בכל תקופה. כלומר, המעמד המהווה את כוח השליטה החומרי של החברה הוא בעת ובעונה אחת גם הכוח האינטלקטואלי השולט. המעמד האוחז ברשותו את אמצעי הייצור החומריים שולט בעת ובעונה אחת גם באמצעי הייצור הרוחניים, ולפיכך, באופן כללי, כפופים לו רעיונותיהם של מי שמשוללים אמצעי ייצור רוחניים (Marx and Engels, [1846] 1970).

תפיסת האידיאולוגיה של מרקס כוללת כמה יסודות עיקריים. ראשית, אידיאולוגיה היא בעיקרה אשליה ומיסטיפיקציה: היא מקדמת תפיסה מוטעית או כוזבת של העולם, זו שכונתה בפי אנגלס 'תודעה כוזבת'. מרקס השתמש באידיאולוגיה כמושג ביקורתי, שתכליתו לחשוף

תודעה כוזבת
מונח מרקסיסטי המתייחס לאשליה ולמיסטיפיקציה המונעות ממעמדות מזוכאים להכיר בעובדה שהם מנוצלים.

תהליך של מיסטיפיקציה שיטתית. את רעיונותיו שלו הוא הגדיר כמדעיים, משום שתכליתם הייתה לחשוף את דרך הפעולה של ההיסטוריה והחברה. הניגוד בין אידיאולוגיה לבין מדע, בין כוזב לבין אמת, תפס אפוא מקום מכריע בשימושו של מרקס במונח. שנית, הוא ראה את האידיאולוגיה כקשורה למערכת המעמדית. הוא האמין שהעיוות הטבוע באידיאולוגיה נובע מן העובדה שהיא משקפת את האינטרסים ואת תפיסת החברה של המעמד השולט. המעמד השולט אינו מוכן להכיר בהיותו מדכא, ולא פחות מכך הוא שואף להשלמה של המדוכאים עם דיכויים. מרקס הציג אפוא את מערכת המעמדות כהפוכה על ראשה והבהיר את הרעיון באמצעות הדימוי של הקמרה אובסקורה, התמונה ההפוכה שיוצרת המצלמה או העין האנושית. ליברליזם, המתאר זכויות שרק בעלי הנכסים והמיוחסים יכולים ליהנות מהן כאילו הן אוניברסליות, הוא אפוא דוגמה קלאסית של אידיאולוגיה.

שלישית, אידיאולוגיה היא ביטוי של עוצמה. על-ידי הסתרת הסתירות שהקפיטליזם מבוסס עליהן, כמו כל חברה מעמדית באשר היא, האידיאולוגיה מסתירה מעיני הפרולטריון המנוצל את עובדת ניצולו, וכך תומכת במערכת בלתי שוויונית של עוצמה מעמדית. האידיאולוגיה היא אפוא הרעיונות 'השולטים' של התקופה, פשוטו כמשמעו. ולבסוף, מרקס ראה באידיאולוגיה תופעה זמנית. אידיאולוגיה ממשיכה להתקיים רק כל עוד שורדת המערכת המעמדית היוצרת אותה. הפרולטריון – 'הקברן של הקפיטליזם' על-פי תפיסתו של מרקס – לא נועד להקמת צורה אחרת של חברה מעמדית, אלא לביטול המוחלט של אי-השוויון המעמדי על-ידי השלטת בעלות קולקטיבית על העושר. האינטרסים של הפרולטריון עולים אפוא בקנה אחד עם אלו של החברה כולה. בקצרה, הפרולטריון אינו זקוק לאידיאולוגיה משום שהוא המעמד היחיד שאינו זקוק לכל אשליות.

התעניינותם של דורות מאוחרים יותר של מרקסיסטים באידיאולוגיה עלתה אף על זו של מרקס עצמו. הסיבה העיקרית לכך היא שביטחוננו הגמור של מרקס בסופו הממשמש ובא של הקפיטליזם התגלה כאופטימי מדי, והדבר המריץ מרקסיסטים מאוחרים יותר להתמקד באידיאולוגיה כאחד הגורמים המסבירים את הישרדותה הבלתי צפויה של שיטת הייצור הקפיטליסטית. עם זאת, במשמעותו של מושג זה חלו גם שינויים חשובים, וכל המעמדות החלו להיתפס עתה כבעלי אידיאולוגיה. לנין תיאר אפוא בספרו מה לעשות?³ (*What Is to Be Done?* [1902] 1988) את רעיונות הפרולטריון כ'אידיאולוגיה סוציאליסטית' או 'אידיאולוגיה מרקסיסטית', מונחים שמרקס היה רואה כאבסורדיים. בעיני לנין ובעיניהם של מרבית המרקסיסטים המאוחרים, מובנה של אידיאולוגיה היה תמונת העולם המיוחדת של מעמד חברתי מסוים המקדמת את האינטרסים שלו ללא קשר למקומו במערכת המעמדית.

3 ולדימיר איליץ' לנין, "מה לעשות?", בתוך כתבים נבחרים, כרך א (תרגום: ת. גולדברג, ערכו: ל. לויטה ומ. דורמן), תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1950, עמ' 21–115.

מאחר שפרשנות זו מייחסת אידיאולוגיה לכל המעמדות, הן לפרולטריון והן לבורגנים, איבד מונח זה את הקשריו השליליים או המזלזלים. אידיאולוגיה לא הייתה עוד בהכרח בגדר כזב ומיסטיפיקציה ולא נחשבה עוד לניגודו של המדע; 'הסוציאליזם המדעי' (המרקסיזם) הוכר אפוא כצורה של אידיאולוגיה פרולטרית.

התיאוריה המרקסיסטית של האידיאולוגיה הגיעה אולי לשיא פיתוחה בהגותו של אנטוניו גרמשי (ראו פרק 4, "דמויות מפתח בסוציאליזם"). גרמשי⁴ (1971 [1935] Gramsci) טען שהמערכת המעמדית הקפיטליסטית מושתתת לא רק על חלוקה בלתי שוויונית של העוצמה הכלכלית והפוליטית, אלא גם על מה שכינה 'הגמוניה' של תיאוריות ורעיונות בורגניים. הגמוניה פירושה מנהיגות או שליטה, והגמוניה אידיאולוגית היא אפוא כוחם של רעיונות בורגניים לתפוס את מקומם של רעיונות מתחרים ולהפוך, למעשה, לשכל הישר או להגייון הפשוט של התקופה. גרמשי הדגיש כיצד האידיאולוגיה נטועה בכל מישורי החברה: במערכת החינוך ותקשורת ההמונים, בשפת היום-יום ובתרבות הפופולרית. הוא עמד על דעתו שהדרך היחידה להתמודד עם הגמוניה בורגנית זו היא על-ידי הקמת 'הגמוניה פרולטרית' יריבה, המבוססת על עקרונות, על תיאוריות ועל ערכים מרקסיסטיים.

הגמוניה
עליונות או שליטה של יסוד אחד במערכת על האחרים; מנקודת מבט מרקסיסטית, הגמוניה פירושה שליטה אידיאולוגית.

יכולתו של הקפיטליזם להשיג יציבות על-ידי יצירת לגיטימיות הייתה גם אחד ממוקדי העניין העיקריים של אסכולת פרנקפורט, קבוצה שחבריה היו ברובם ניאו-מרקסיסטים גרמנים שברחו מן הנאצים והתיישבו מאוחר יותר בארצות הברית. נציגה המפורסם ביותר, הרברט מרקוזה (ראו פרק 4, "דמויות מפתח בסוציאליזם"), טען בספרו האדם החד-ממדי⁵ (Marcuse, *One-Dimensional Man*, 1964) שהחברה המתועשת המפותחת, בכוח האידיאולוגיה שלה, הצמיחה טיפוס 'טוטליטרי' כדי לסלף את החשיבה ולמנוע ביטוי של עמדות אופוזיציוניות. על-ידי יצירת צרכים כוזבים והפיכת בני אדם לצרכנים רעבתניים מסוגלות חברות מודרניות לשתק ביקורת באמצעות הפצת שפע מטמטם. לדברי מרקוזה, גם הסובלנות המאפיינת לכאורה את הקפיטליזם הליברלי היא אמצעי דיכוי, שנועד ליצור מראית עין של חופש ביטוי ודיון פתוח, וכך להסוות את ההיקף העצום של האינדוקטרינציה והשליטה האידיאולוגית.

4 אנטוניו גרמשי, על הגמוניה, מבחר מתוך מחברות הכלא (בחר, תרגם מאיטלקית והוסיף מבוא: אלון אלטרס), תל אביב, רסלינג, 2004.
5 הרברט מרקוזה, האדם החד-ממדי; מסה על השיחורר (אין שם מתרגם), מרחביה, ספרית פועלים, 1970.

תפיסות לא מרקסיסטיות

אחד הניסיונות המוקדמים לפתח תפיסה לא מרקסיסטית של אידיאולוגיה היה של הסוציולוג הגרמני, קרל מנהיים (Mannheim, 1893-1947). כמו מרקס, הוא סבר שרעיונותיהם של בני אדם מעוצבים על-פי תנאיהם החברתיים, אך בניגוד למרקס הוא שאף לטהר את האידיאולוגיה מהשלכותיה השליליות. בספרו אידיאולוגיה ואוטופיה (Mannheim, 1960 [1929], *Ideology and Utopia*) תיאר מנהיים אידיאולוגיות כמערכות הגות המשרתות משטרים חברתיים מסוימים ומבטאות באופן כללי את האינטרסים של הקבוצות הדומיננטיות או השולטות בהם. לעומת זאת, אוטופיות הן תיאורים אידיאליים של העתיד המצביעים על הצורך בשינוי חברתי רדיקלי והמשרתים תמיד את האינטרסים של קבוצות מדוכאות או נחותות. הוא ממשיך ומבחין גם בין תפיסות 'פרטיקולריות' לבין תפיסות 'טוטליות' של אידיאולוגיה. אידיאולוגיות 'פרטיקולריות' הן הרעיונות והאמונות של יחידים, קבוצות או מפלגות מסוימים, ואילו אידיאולוגיות 'טוטליות' מקיפות את מלוא ה־*Weltanschauung* או 'תפיסת העולם' של מעמד חברתי, חברה או אף תקופה היסטורית. במובן זה, ניתן לראות הן את המרקסיות, הן את הקפיטליזם הליברלי והן את האסלאמיזם כאידיאולוגיות 'טוטליות'. עם זאת, מנהיים סבר שכל המערכות האידיאולוגיות, לרבות האוטופיות, הן סילוף, משום שכולן מציעות תמונה משוחדת ואינטרסנטית בהכרח של המציאות החברתית. אף על פי כן הוא טען שאין לזנוח לחלוטין את הניסיון לחשוף את האמת האובייקטיבית. על-פי מנהיים, האובייקטיביות שמורה אך ורק ל'אינטליגנציה הבלתי תלויה מבחינה חברתית', מעמד של אינטלקטואלים שרק הם מסוגלים לעסוק במחקר ממושמע וחסר פניות בהיותם משוללים אינטרסים כלכליים משל עצמם.

משמעויותיו המאוחרות יותר של מושג זה הושפעו עמוקות מצמיחתן של דיקטטורות טוטליטריות בתקופה שבין מלחמות העולם ומהתעצמות המתחים האידיאולוגיים בעת המלחמה הקרה בשנות ה־50 וה־60. תיאורטיקנים ליברליים בעיקר תיארו את המשטרים שהתפתחו באיטליה הפשיסטית, בגרמניה הנאצית וברוסיה הסטליניסטית כתופעה היסטורית חסרת תקדים וכמערכות שלטון מדכאות במיוחד והדגישו את התפקיד שמילאו אידיאולוגיות 'רשמיות' בדיכוי מחלוקות וביקורת ובטיפוח צייתנות מאורגנת. הוגי דעות שונים זה מזה, כמו קרל פופר (Popper, 1945), חנה ארנדט (Arendt, 1951), יעקב טלמון (Talmon, 1952) וברנרד קריק (Crick, 1962), והתיאורטיקנים המצדדים ב'קץ האידיאולוגיה' הנדונים בפרק 12, אימצו כולם הגדרה צרה מאוד של המונח 'אידיאולוגיה' וראו לנגד עיניהם את הפשיזם ואת הקומוניזם כדוגמאות העיקריות. על-פי שימוש זה, אידיאולוגיות הן מערכות חשיבה 'סגורות' המתיימרות למונופול על האמת ומסרבות להתייחס בסובלנות לאמונות ולרעיונות מתחרים. אידיאולוגיות הן אפוא 'דתות חילוניות': הן נושאות אופי 'טוטלי' ומשמשות אמצעים לפיקוח חברתי, המבטיחים צייתנות וכפיפות. עם זאת, לא כל אמונה פוליטית

נקודות מבט על... אידיאולוגיה

הליברלים, בעיקר בעת המלחמה הקרה, ראו באידיאולוגיה מערכת של אמונות רשמיות מטעם השלטון המתיימרות לייצג את האמת הבלעדית אף שהן רחוקות מאוד מלהיות מדעיות. מבחינתם, מעצם טבעה, אידיאולוגיה היא אפוא מדכאת ואף טוטליטרית, והדוגמאות הבולטות הן קומוניזם ופשיזם.

השמרנים ראו מאז ומעולם באידיאולוגיה ביטוי ליומרות של הרציונליזם. אידיאולוגיות הן מערכות מחשבתיות משוכללות המנותקות מן המציאות. הן מסוכנות, ואין לבטוח בהן משום שהמטרות שהן מציבות מובילות לדיכוי או שהן פשוט אינן ניתנות להשגה. על-פי נקודת מבט זו, סוציאליזם וליברליזם הם בפירוש אידיאולוגיות.

הסוציאליסטים, בעקבות מרקס, ראו באידיאולוגיה מערכת רעיונות המסווה את הניגודים של החברה המעמדית וכך מעודדת תודעה כוזבת ופסיביות פוליטית בקרב המעמדות המדוכאים. הליברליזם הוא האידיאולוגיה הקלאסית של המעמד השולט. מאוחר יותר אימצו המרקסיסטים תפיסה ניטרלית של אידיאולוגיה וכינו בשם זה את הרעיונות המייחדים כל מעמד חברתי, לרבות מעמד העובדים.

הפשיסטים מזלזלים בדרך כלל באידיאולוגיה ורואים בה צורה שיטתית, יבשה ואינטלקטואלית מדי של הבנה פוליטית, המבוססת אך ורק על השכל במקום על הלהט ועל הרצון. הנאצים העדיפו לתאר את רעיונותיהם-שלהם כ־Weltanschauung או 'תפיסת עולם', ולא כפילוסופיה שיטתית.

היהוקים נוטים לראות בכל הדוקטרינות הפוליטיות הקונבנציונליות חלק מאידיאולוגיית-על של החברה המתועשת. האידיאולוגיה ראויה אפוא לגנאי עקב זיקתה להומניזם השחצני ולכלכלה מכוונת הצמיחה, שהליברליזם והסוציאליזם הם שני גילוייה המובהקים ביותר.

האסלאמיסטים רואים בטקסטים דתיים מרכזיים את משנתם האידיאולוגית. על-פי תפיסתם, טקסטים אלו מבטאים את דבר האל, ולפיכך יש לראות בהם תכנית לבניית החברה מבראשית. לעומת זאת, אידיאולוגיות חילוניות פסולות בעיניהם, משום שאינן מושתתות על עקרונות דתיים ועל כן נעדרות תוכן מוסרי.

היא אידיאולוגיה על-פי אמת מידה זו. למשל, ליברליזם, המושתת על מחויבות בסיסית לחירות, לסובלנות ולרבי-גוניות, הוא הדוגמה הברורה ביותר למערכת חשיבה 'פתוחה' (Popper, 1945).

לא קשה גם לזהות תפיסה שמרנית של אידיאולוגיה. תפיסה כזו התבססה מאז ומעולם על אי-אמון בעקרונות מופשטים ובפילוסופיות, ומקורה ביחסם הספקני של שמרנים כלפי הרציונליזם (ראו בפרק זה, "מונח מפתח רציונליזם") וכלפי האמונה בקדמה. העולם נתפס כמורכב עד אין קץ, הרבה מעבר ליכולת ההבנה האנושית. נציגה המודרני הבולט ביותר של גישה זו היה מייקל אוקשוט (ראו פרק 3, "דמויות מפתח בשמרנות"), ובספרו רציונליזם כפוליטיקה (Oakshot, *Rationalism in Politics*, 1962) הוא טען כי 'בפעילות פוליטית,

אנשים מפליגים בים ללא גבולות וללא קרקעית'. על-פי תפיסה זו, אידיאולוגיות נתפסות כמבנים מחשבתיים מופשטים, כמערכי רעיונות המתיימרים להסביר דבר שלאמיתו של דבר אינו ניתן להסבר, ולשם כך הם מפשטים ומסלפים בהכרח את המציאות. אידיאולוגיה מזוהה אפוא עם דוגמטיות: עם אמונות נוקשות או עם דוקטרינריות המנותקות מן המורכבויות של העולם האמיתי. השמרנים שללו אפוא סגנון פוליטי 'אידיאולוגי', המבוסס על ניסיונות לעצב מחדש את העולם על-פי מערכת של עקרונות מופשטים או תיאוריות שנקבעו מראש. עד הופעת הפוליטיקה ספוגת האידיאולוגיה של הימין החדש הם העדיפו לאמץ את מה שאוקשוט כינה 'עמדה מסורתית' (traditionalist stance), שעיקרה בוז לאידיאולוגיה והחלפתה בפרגמטיזם (ראו בפרק זה, "מונח מפתח פרגמטיזם") הגורס שיש להשתית את ההתנהגות האנושית על הניסיון ועל ההיסטוריה.

עם זאת, מאז שנות ה-60 של המאה העשרים הפך השימוש במושג 'אידיאולוגיה' לנפוץ יותר, לאחר שעוצב מחדש על-פי צורכי הניתוח החברתי והפוליטי הקונבנציונלי. הדבר הקנה לאידיאולוגיה משמעות ניטרלית ואובייקטיבית ושחרר אותה ממטענה הפוליטי הכבד. מרטין סליגר (Seliger, 1976), למשל, הגדיר אידיאולוגיה כ'מערכת של רעיונות שבאמצעותם אנשים מציגים, מסבירים ומצדיקים את המטרות ואת האמצעים של פעולה חברתית מאורגנת, בין שהפעולה מבקשת לשמר, לשנות, להרוס או לבנות מחדש סדר חברתי נתון'. אידיאולוגיה היא אפוא מערכת רעיונות מוכוונת פעולה. על-פי הגדרה זו – אידיאולוגיות אינן טובות או רעות, אמיתיות או שקריות, פתוחות או סגורות, משחררות או מדכאות – הן יכולות להיות כל אחד ואחד מן הדברים האלה.

מונח מפתח פרגמטיזם

פרגמטיזם, במובנו הרחב, מתייחס להתנהגות הנקבעת לפי נסיבות ומטרות מעשיות ('פרקטיות'), ולא לאור עקרונות או מטרות אידיאולוגיות. כמסורת פילוסופית, המזוהה עם 'פרגמטיסטים קלאסיים', כדוגמת ויליאם ג'יימס (William James, 1842-1910) וג'ון דיואי (John Dewey, 1859-1952), פרגמטיזם הוא שיטה ליישוב מחלוקות מטפיזיות, המנסה להבהיר את משמעותם של מושגים והיפותזות על-ידי זיהוי תוצאותיהם המעשיות. יתרונותיו של הפרגמטיזם בחיים הפוליטיים הוא בכך שהוא מאפשר לשפוט קווי מדיניות וטענות פוליטיות 'בזכות עצמם' (כלומר, 'מה עובד') ומונע התנתקות של האידיאולוגיה מן המציאות והפיכתה למשאלת לב בלבד. לעומת זאת, מבקרי הפרגמטיזם מייחסים לגישה זו העדר עקרונות ונטייה ללכת בעקבות דעת הקהל במקום להוביל אותה.

יתרוננו הברור של מושג חברתי-מדעי זה הוא היותו ברה-חלה, כלומר מושג שאפשר להחילו באותה מידה על כל ה'איזמים', הן על הליברליזם והן על המרקסיזם, הן על האסלאמיזם והן על הפשיזם. חסרונה של כל תפיסה שלילית של אידיאולוגיה הוא היותה מגבילה. מרקס ראה ברעיונות ליברליים ושמרניים אידיאולוגיות, אך את רעיונותיו-שלו תיאר כמדעיים; ליברלים מגדירים את הקומוניזם ואת הפשיזם כאידיאולוגיות, אך מסרבים להסכים שגם הליברליזם עונה על הגדרה זו; שמרנים מסורתיים מגנים את הליברליזם, את המרקסיזם ואת הפשיזם על היותם אידיאולוגיות, אך מתארים את השמרנות כ'נטייה' בלבד. עם זאת, יש סכנות גם בכל תפיסה ניטרלית של אידיאולוגיה. הסרת כל המטען הפוליטי ממושג זה עשויה בראש ובראשונה ליטול ממנו את כל ערכו הביקורתי ולהפוך אותו למשעמם ולחסר טעם. אם אידיאולוגיה אינה שונה מ'תפיסת עולם', מ'דוקטרינה' או מ'פילוסופיה פוליטית', מה הטעם להעמיד פנים שיש לה משמעות נפרדת ומיוחדת משלה?

קווי מתאר של אידיאולוגיה

כל הגדרה קצרה או ניסיון להגדיר אידיאולוגיה במשפט אחד עשויים לעורר יותר שאלות מתשובות. עם זאת, הם יכולים לספק נקודת מוצא שימושית והכרחית. בספר זה אנו מגדירים אידיאולוגיה כך:

אידיאולוגיה היא מערכת רעיונות עקבית פחות או יותר המספקת את הבסיס לפעולה פוליטית מאורגנת, בין שתכליתה לשמר את מערכת העוצמה הקיימת, לשנותה או לחסלה. כל האידיאולוגיות מאופיינות אפוא בתכונות האלה:

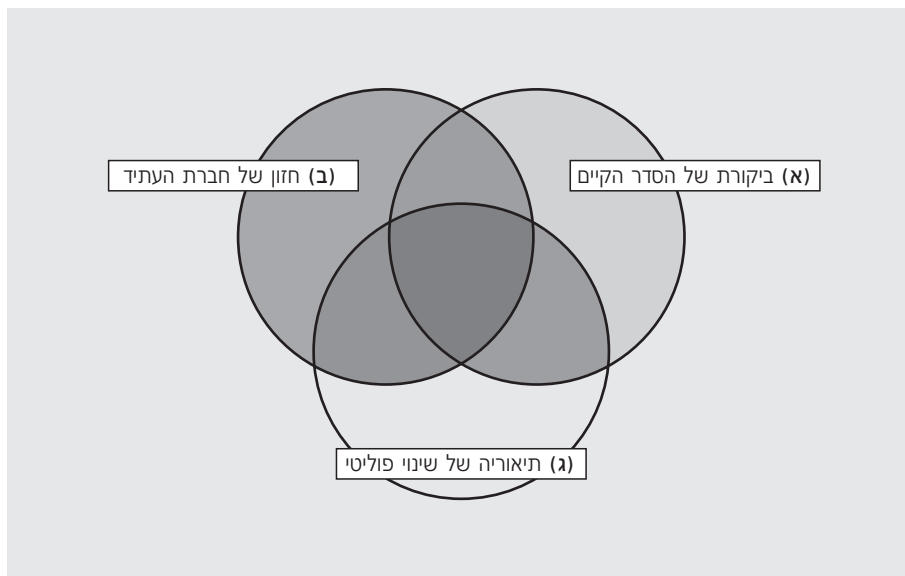
- (א) הן כוללות תיאור של הסדר הקיים, בדרך כלל בצורה של 'תפיסת עולם'.
- (ב) הן מציגות מודל של עתיד מיוחל – חזון של 'החברה הטובה'.
- (ג) הן מסבירות כיצד אפשר וצריך לחולל שינוי פוליטי – כיצד מגיעים מ(א) ל(ב) (ראו תרשים 1.1)

הגדרה זו אינה מקורית וגם אינה חדשה, והיא תואמת לחלוטין את השימוש החברתי-מדעי הנהוג במונח. עם זאת, היא ממקדת את תשומת הלב בכמה מן ההיבטים החשובים והייחודיים של תופעת האידיאולוגיה. היא מדגישה בעיקר שמורכבותן של אידיאולוגיות נובעת מן העובדה שהן חוצות את הגבולות המקובלים בין חשיבה תיאורית לבין חשיבה נורמטיבית ובין תיאוריה פוליטית לבין פרקטיקה פוליטית. קיצורו של דבר, אידיאולוגיה מגלמת שני סוגים של סינתזה, בין הבנה לבין מחויבות ובין מחשבה לבין עשייה.

נורמטיבית
אמירה נורמטיבית מציינת ערכים
וכללי התנהגות; מה 'צריך להיות'
בניגוד ל'מה יש'.

תרשים 1.1 מאפיינים של אידיאולוגיה

מיזוג של הבנה עם מחויבות

באשר לסינתזה הראשונה, אידיאולוגיה מטשטשת את ההבחנה בין 'מה שיש' לבין 'מה שצריך להיות'. אידיאולוגיות נושאות אופי תיאורי, והדבר מתבטא במפה האינטלקטואלית שהן מספקות ליחידים ולקבוצות, המתארת את אופן פעולתה של החברה שלהם, ובאופן רחב יותר – משרטטת תמונה כללית של העולם. עובדה זו מבהירה, למשל, את תפקידן האינטגרטיבי החשוב של אידיאולוגיות, את יכולתן 'למקם' בני אדם בתוך סביבה חברתית מסוימת. עם זאת, הבנה תיאורית זו נטועה עמוק במערכת של אמונות נורמטיביות או מנחות הן בנוגע לאיכותם של ההסדרים החברתיים הנוכחיים והן בנוגע לטבעה הרצוי של כל חברה חלופית או עתידית. אידיאולוגיה טעונה אפוא בעוצמה רגשית רבה: היא משמשת לא רק לניסוח אמונות ותובנות, אלא גם להבעת תקוות ופחדים, תחושות אהדה ותחושות שנאה.

מאחר ש(א) ו(ב) שנמנו בתרשים קשורים זה לזה, 'עובדות' נוטות בהכרח להתמזג עם 'ערכים'. אחת ההשלכות של נטייה זו היא העדר הבחנה ברורה בין אידיאולוגיה לבין מדע. אם כך, ראוי אולי לראות אידיאולוגיות כפרדיגמות במשמעות שייחס למונח זה תומס קון בספרו המבנה של מהפכות

פרדיגמה
מערכת של דוקטרינות, תיאוריות
ועקרונות הקשורים זה לזה
ומסייעים להבניית התהליך של
חקירה אינטלקטואלית.

מדעיות⁶ (Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962). קון כינה פרדיגמה את 'המעריך השלם של אמונות, ערכים, טכניקות וכיוצא באלה המשותף לחברי קהילה נתונה'. למעשה, מדובר אפוא במסגרת שמתרחש בה כל חיפוש של ידע פוליטי, כלומר בשפתו של השיח הפוליטי. למשל, חלק ניכר ממדע המדינה האקדמי, ובאופן ברור עוד יותר – מן הזרם המרכזי בכלכלה, מושגת על הנחות אינדיבידואליסטיות ורציונליסטיות הנובעות במובהק מן המסורת הליברלית. תפיסת האידיאולוגיה כמסגרת אינטלקטואלית או כשפה פוליטית היא חשובה גם משום שהיא מדגישה עד כמה היא מבנה ומעצבת את ההבנה האנושית. ניתן להסביר את נטייתם של בני אדם להכחיש שאמונותיהם נושאות אופי אידיאולוגי (לא אחת בעוד הם עצמם מאשימים אנשים אחרים באותו חטא ממש) בעובדה שהיא מספקת לנו את עצם המושגים ההופכים את העולם לניתן להבנה, והדבר הופך אותה למעשה לבלתי נראית. איננו מסוגלים לראות, או מסרבים להודות, שאנו מתבוננים בעולם מבעד למסך של תיאוריות והנחות מוקדמות המעצבות את מראה עינינו וכך כופות על העולם משמעות. האידיאולוגיה הופכת למעשה ל'שכל הישר', כפי שניסח זאת גרמשי.

מיזוג של חשיבה עם עשייה

הסינתזה השנייה, מיזוג של החשיבה עם העשייה, המשתקפת בקשר בין (ב) לבין (ג) בתרשים 1.1, אינה חשובה פחות. זליגר (Seliger, 1976) הפנה את תשומת הלב לכך כשהצביע על מה שכינה הרמה ה'בסיסית' והרמה ה'אופרטיבית' של אידיאולוגיות. ברמה הבסיסית, אידיאולוגיות דומות לפילוסופיות פוליטיות בהתמקדותן ברעיונות ובתיאוריות מופשטות, ומצדידיהן עשויים לעתים להיראות כעוסקים במחקר נטול פניות. הכינוי 'ideologue' שמור לא אחת לתומכים מודעים לעצמם של אידיאולוגיות מסוימות – הוגים פוליטיים נכבדים, כגון ג'ון לוק, ג'ון סטיוארט מיל או פרידריך האייק (על לוק, על מיל ועל האייק ראו "דמויות מפתח בליברליזם" בפרק 2), שכל אחד מהם פעל במסגרת של מסורת אידיאולוגית כלשהי ותרם לה. ברמה האופרטיבית, לעומת זאת, אידיאולוגיות לובשות צורה של תנועות פוליטיות רחבות, המעורבות בגיוס המונים ובמאבק על השלטון. בלבוש זה אידיאולוגיה עשויה להתבטא בשימוש בסיסמאות, ברטוריקה פוליטית, במצעי מפלגות ובתכניות שלטוניות. אידיאולוגיות מאופיינות בהכרח בפן בסיסי ובפן אופרטיבי גם יחד, אך באידיאולוגיות מסוימות פן אחד חזק בכירור ממשנהו. הפשיזם, למשל, הדגיש תמיד את הרמה האופרטיבית, או אם תרצו, את המעשה הפוליטי. אנרכיזם, לעומת זאת, התקיים במיוחד מאז מחצית המאה העשרים בעיקר ברמה הבסיסית או הפילוסופית.

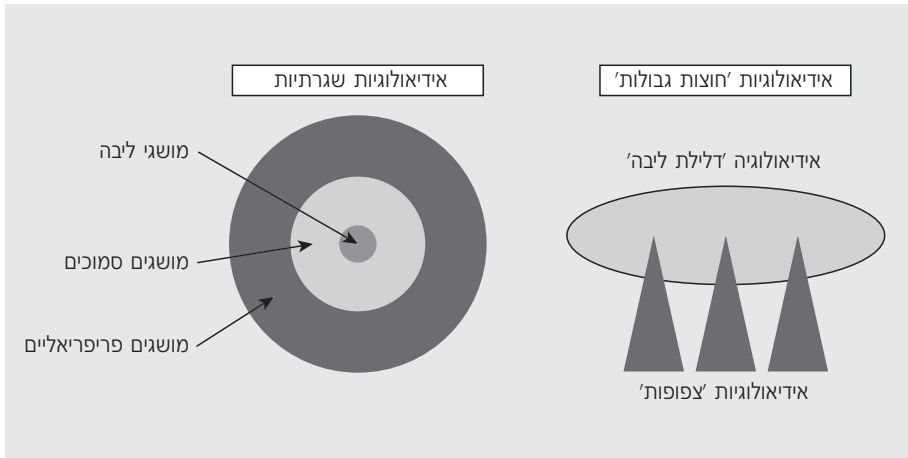
6 ספרו של תומס קון, המבנה של מהפכות מדעיות, יצא לאור בעברית פעמיים בשתי הוצאות שונות, שתיהן בתרגומו של יהודה מלצר. פעם ראשונה: בהוצאת אוניברסיטת תל אביב, המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה, 1977. פעם שנייה: בהוצאת ידיעות ספרים, 2005 (העורך המדעי).

עם זאת, אידיאולוגיות אינן מצטיינות לעולם בצורה הברורה ובעקביות הפנימית של פילוסופיות פוליטיות. הן רק פחות או יותר קוהרנטיות. העדר צורה זה נובע בחלקו מן העובדה שאידיאולוגיות אינן מערכות חשיבה סגורות הרמטית, אלא מערכות נזילות של רעיונות החופפים לרעיונות של אידיאולוגיות אחרות ומתערבבים בהם. עובדה זו מובילה בין השאר גם לצמיחתן של הכלאות אידיאולוגיות, כגון שמרנות ליברלית, פמיניזם סוציאליסטי ולאומנות שמרנית. יתרה מזאת, כל אידיאולוגיה כוללת קשת של מסורות ונקודות מבט שונות, לעתים אף מנוגדות זו לזו. מחלוקת בין תומכים של אותה אידיאולוגיה הן במקרים רבים סוערות ומרות יותר מוויכוחים בין תומכי אידיאולוגיות יריבות, משום שהעניין שעל הפרק הוא אופייה האמיתי של האידיאולוגיה שמדובר בה – מה הוא סוציאליזם 'אמיתי', ליברליזם 'אמיתי' או אנרכיזם 'אמיתי'.

מה שהופך ויכוחים מעין אלו – בין מסורות אידיאולוגיות שונות ובתוכן – למבלבלים עוד יותר הוא העובדה שהם מתנהלים במקרים רבים באמצעות אותו אוצר מילים פוליטי, וכל צד מייחס למושגים כמו 'חירות', 'דמוקרטיה', 'צדק' ו'שוויון' משמעות משלו. כאן מזדקרת הבעיה שגאליי (Gallie, 1955/6) כינה 'מושגים שנויים במחלוקת מיסודם' ('essentially contested concepts'). מדובר במושגים שקיימים לגביהם חילוקי דעות עמוקים, ולעולם לא תוכל להיות להם הגדרה חד-משמעית ומוסכמת. במונח זה, מושג האידיאולוגיה הוא ללא ספק 'שנוי במחלוקת מיסודו', וכמוהו גם המושגים האחרים הנבחנים בספר זה בקטעים הממוסגרים הנושאים את הכותרת 'נקודות מבט על...'.¹

עם זאת, ברור שחייב להיות גבול לחוסר העקביות או להעדר הצורה של אידיאולוגיות. חייבת להיות נקודה שבה אידיאולוגיה מאבדת את זהותה, או אולי מתמזגת באידיאולוגיה יריבה, בעקבות נטישת עיקרון יקר ערך במיוחד או אימוץ תיאוריה שנחשבה קודם לכן לבלעגת. האם ליברליזם יכול להישאר ליברליזם גם ללא כל מחויבות לחירות? האם סוציאליזם יישאר סוציאליזם גם אם יפתח תיאבון לאלימות ולמלחמה? אחת הדרכים להתמודד עם בעיה זו, כפי שהציע מייקל פרידן (Frieden, 1996), היא להתמקד במורפולוגיה של אידיאולוגיה, כלומר בצורה ובמבנה של מושגי המפתח שלה – כשם שסידור הרהיטים בחדר מסייע לנו להבחין בין המטבח, חדר השינה, חדר האורחים וכדומה. כל אידיאולוגיה מאופיינת אפוא באשכול מושגים הכולל מושגי ליבה, מושגים סמוכים (adjacent) ומושגים פריפריאליים, שלא כולם חייבים להתקיים כדי לשייך תיאוריה או דוקטרינה לאותה אידיאולוגיה. מטבח, למשל, אינו חדל להיות מטבח רק משום שסולקו ממנו הכיור או תנור האפייה. באורח דומה, מטבח יישאר מטבח לאורך זמן גם אם יותקנו בו המצאות וחדושים, כמו מדיחי כלים או תנורי מיקרוגל.

עם זאת, אידיאולוגיות שונות עשויות להיות 'צפופות' או 'דלילות' על-פי תצורות רהיטיהם המושגיים. אידיאולוגיות מסוימות, כמו ליברליזם, שמרנות וסוציאליזם, מבוססות על

1.2 תרשים השוואה של מבנים אידיאולוגיים

מערכת רחבה וייחודית של ערכים, דוקטרינות ואמונות, ואילו אחרות, כמו אנרכיזם ופמיניזם, מאופיינות ב'ליבה דלילה' ונושאות לא אחת אופי 'חוצה גבולות', המתבטא באימוץ יסודות הלקוחים ממסורות אידיאולוגיות 'צפופות' יותר (ראו תרשים 1.2). עובדה זו מסבירה גם מדוע אנו עדים לוויכוח ולבלבול (בלתי ניתנים אולי לפתרון) בסוגיות כמו האם לאומיות ורבות-תרבותיות הן אידיאולוגיות בזכות עצמן או רק קישוטי לוואי לאידיאולוגיות 'מארחות' אחרות. ומה אנו למדים מכך על הקשר בין אידיאולוגיה, אמת ועוצמה פוליטית?

אידיאולוגיה, אמת ועוצמה פוליטית

כפי שראינו, מרקס ראה באידיאולוגיה את האויבת המושבעת של האמת. אידיאולוגיה היא כוזבת מעצם מהותה, משום שהמעמד השולט יצר אותה כדי להסוות את הניצול ואת הדיכוי. עם זאת, כפי שהבין מנהיגים, אימוץ אמונתו של מרקס שהפרולטריון אינו זקוק לאשליה או לאידיאולוגיה הוא הסכמה לתפיסה רומנטית מאין כמותה, הרואה בהמוני הפועלים את משחררי המין האנושי. ואולם, פתרונו של מנהיגים עצמו לבעיה זו, אמונה באינטלקטואלים בלתי תלויים, אינו מקדם אותנו כברת דרך רבה. השקפותיהם של כל בני האדם מעוצבות, בידועין או שלא בידועין, על-ידי גורמים חברתיים ותרבותיים רחבים יותר, ואף שהחינוך עשוי לאפשר להם להגן על השקפות אלו באופן רהוט ומשכנע יותר, אין ראיות רבות לכך שהדבר הופך אותן למשוחדות פחות ולאובייקטיביות יותר.

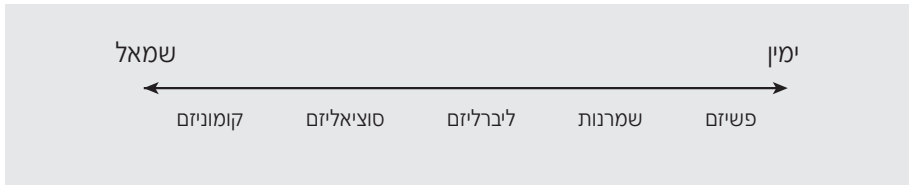
המסקנה המתבקשת היא שאין מדד אובייקטיבי של אמת שניתן לשפוט על-פיו אידיאולוגיות. למעשה, חלוקת האידיאולוגיות לאמיתיות או לשקריות ותו לאו מתעלמת מן העובדה המכרעת שהן מבטאות ערכים, חלומות וכמיהות שאינם ניתנים לניתוח מדעי מעצם מהותם. איש אינו יכול 'להוכיח' שתיאוריה אחת של צדק עדיפה על אחרת, כשם שאין כל אפשרות לבדוק שתי תפיסות מתחרות של הטבע על-ידי התערבות כירורגית שתאשר אחת ולתמיד שלבני אדם יש זכויות, שמגיעה להם חירות, שהם אנוכיים מטבע ברייתם או שהם חברותיים מטבעם. אנשים מאמצים אידיאולוגיות פחות משום שהן עומדות במבחן מדעי וניתוח לוגי ויותר משום שהן מסייעות ליחידים, לקבוצות ולהכרות למצוא הסבר לעולם שהם חיים בו, או כפי שניסח זאת אנדרו וינסנט, "אנו בוחנים אידיאולוגיה כשותפים למסע, לא כמשקיפים ניטרליים" (Vincent, 2009).

עם זאת, אין ספק שאידיאולוגיות מתיימרות לחשוף אמת, ומבחינה זו אפשר לראות בהן 'משטרים של אמת', בלשונו של מישל פוקו⁷ (Foucault, 1991). על-ידי הקניית שפה של שיח פוליטי ומערכת הנחות בנוגע לאופן שבו החברה פועלת וצריכה לפעול, האידיאולוגיות מבנות הן את מחשבותינו והן את מעשינו. בעולם של תחרות בין אמיתות, תיאוריות וערכים, האידיאולוגיות מבקשות לקבוע שערכים מסוימים חשובים מן האחרים ולהעניק לגיטימיות לתיאוריות או למערכות מושגים מסוימות. יתרה מזאת, מאחר שאידיאולוגיות משרטטות מפות אינטלקטואליות של העולם החברתי, הן מסייעות לביסוס היחסים בין יחידים וקבוצות מצד אחד לבין מבני העוצמה הרחבים יותר מן הצד האחר. אידיאולוגיות עשויות אפוא למלא תפקיד מכריע הן בביסוס של מבנה העוצמה הקיים (על-ידי תיאורו כהוגן, טבעי, צודק וכדומה) והן בהחלשתו ובערעורו על-ידי הבלטת פגמיו ועוולותיו והפניית תשומת הלב ליתרונותיהם של מבני עוצמה חלופיים.

שמאל וימין

מקורם ההיסטורי של המונחים הפוליטיים 'שמאל' ו'ימין' במקומות שבהם ישבו הרדיקלים והאריסטוקרטים בישיבה הראשונה של האספה הכללית שכונסה בשנת 1789 בתקופת המהפכה הצרפתית. החלוקה לשמאל ולימין שיקפה אפוא במקורה את החלוקה הברורה בין תומכי המהפכה לבין תומכי הריאקציה. המונחים שימשו לאחר מכן להבלטת קו החלוקה החוצה לכאורה את עולם ההגות הפוליטית והמעשה הפוליטי לכל אורכו, קו גבול המסייע הן להבנת טיבן של אידיאולוגיות מסוימות והן לחשיפת הקשרים בין אידיאולוגיות פוליטיות באופן כללי יותר. שמאל וימין נתפסים בדרך כלל כקטביו של ספקטרום פוליטי,

7 מישל פוקו, לפקה ולהעניש: הולדת בית הסוהר (תרגום: דניאלה יואל), תל אביב, רסלינג, 2015.

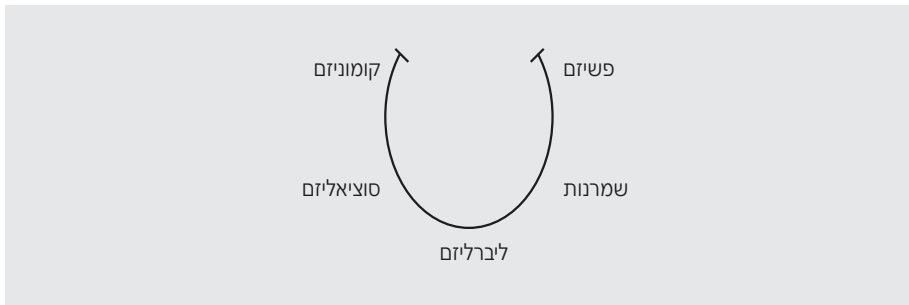
תרשים 1.3 ספקטרום ליניארי

המאפשרים לנו להשתמש במושגים כמו 'מרכז-שמאל' או 'ימין קיצוני'. שימושים אלו עולים בקנה אחד עם הספקטרום הפוליטי הליניארי העובר מן האגף השמאלי לאגף הימני המתואר בתרשים 1.3. עם זאת, המונחים שמאל וימין שימשו גם להפניית תשומת הלב לרשימה ארוכה ומגוונת של הבדלים.

בהמשך למשמעויות מקוריות אלו שימשו שמאל וימין גם לתמצות גישות מנוגדות לשינוי פוליטי בכלל: חשיבה המקדמת שינויים בברכה ומאמינה בקדמה נחשבה שמאלנית, ואילו חשיבה המתנגדת לשינוי ומגנה על הסטטוס קוו נחשבה ימנית. בהשראת עבודות, כמו האישיות האוטוריטרית מאת אדורנו ועמיתיו (Adorno et al., *The Authoritarian Personality*, 1950), נעשו ניסיונות להסביר הבדלים אידיאולוגיים, ובעיקר גישות מנוגדות לשינויים, על-פי צורכיהם, מניעיהם ומאוייהם הפסיכולוגיים של בני האדם (Jost et al., 2003). על-פי תפיסה זו, אידיאולוגיה שמרנית, למשל, נובעת מסלידה פסיכולוגית עמוקה מאי־ודאות ומחוסר יציבות (רעיון שנדון בו בפרק 3). חלוקה אחרת לשמאל ולימין מתמקדת בגישות מנוגדות כלפי הארגון הכלכלי וכלפי תפקידה של המדינה. השקפות שמאליות מצדדות בהתערבות ובקולקטיביזם (ראו פרק 4, "מונח מפתח קולקטיביזם"), והשקפות ימניות תומכות בכוחות השוק ובאינדיבידואליזם (ראו "מונח מפתח אינדיבידואליזם" בפרק 2). לעומת זאת, בוביו (Bobbio, 1996) טען שההבדל המהותי בין שמאל לבין ימין נעוץ ביחסם השונה לשוויון: אנשי השמאל דוגלים בהגברת השוויון, ואילו הימנים רואים את השוויון כבלתי אפשרי או כבלתי רצוי. דבר זה עשוי גם לסייע לנו להבין מדוע החלוקה לשמאל ולימין ממשיכה להיות רלוונטית, שכן 'הבעיה הגדולה של אי־השוויון' עדיין נותרה בלתי פתורה הן ברמה הלאומית והן ברמה הגלובלית.

קדמה
תנועה קדימה; האמונה שההיסטוריה מאופיינת בהתקדמות אנושית המושגת על הצטברות של ידע וחוכמה.
סטטוס קוו
מצב העניינים הקיים.

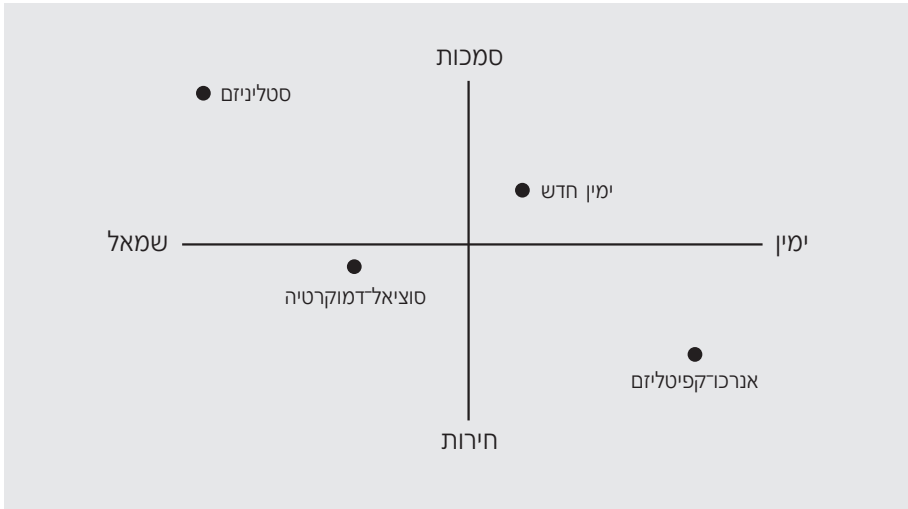
עם זאת, כאמצעי האמור לסייע לנו לעמוד על טיבן של אידיאולוגיות פוליטיות ולענות על השאלה כיצד הן מתייחסות זו לזו, יש לספקטרום הפוליטי הליניארי שורה של מגרעות. הנה כמה מהן:

תרשים 1.4 ספקטרום דמוי פרסת סוס (או דמוי קשת)

- מאחר שכל האידיאולוגיות כוללות יסודות מתחרים, ואף סותרים, קשה ביותר לשבצן בבירור לאורך ספקטרום פוליטי ליניארי יחיד. אנרכיזם, למשל, יכול להיתפס או כאגף אולטרה-שמאלני או כאגף אולטרה-ימני, משום שהוא כולל נטיות אנרכו-קומוניסטיות ואנרכו-קפיטליסטיות גם יחד. באורח דומה, פשיזם, שאמנם נחשב בדרך כלל לתנועה 'ימנית קיצונית', כולל רעיונות הנושאים אופי 'שמאלי' ולא פחות מכך גוונים אנטי-קפיטליסטיים, המתבטאים בעוינות כלפי העסקים הגדולים.
- האידיאולוגיות הממוקמות באורח מסורתי בקוטבי הספקטרום הליניארי עשויות לעתים להיות קרובות מבחינות מסוימות זו לזו יותר מאשר לשכנותיהן ה'מרכזיות'. בעת המלחמה הקרה נשמעה שוב ושוב הטענה שהקומוניזם והפשיזם דומים זה לזה בשל נטייתם המשותפת לטוטליטריות (ראו פרק 7, "מונח מפתח טוטליטריות"). הבחנה זו הובילה לרעיון שהספקטרום הפוליטי צריך להיות דמוי פרסת סוס,⁸ ולא ליניארי (ראו תרשים 1.4).
- מאחר שאידיאולוגיות פוליטיות לובשות פנים שונות בסביבות גיאוגרפיות שונות, לעתים אי-אפשר לייחס להן זהות שמאלית/ימנית מוסכמת. למשל, הליברליזם נחשב בארצות הברית לגישה שמאלית יותר משמרנות (ליברליזם מזוהה עם ממשלה גדולה, ושמרנות - עם ממשלה 'מינימלית'), בשעה שביבשת אירופה המצב לעתים הפוך: דווקא הליברליזם מזוהה עם תמיכה בשוק חופשי, ושמרנות מזוהה עם התערבות חברתית, בעיקר כשהיא מושפעת מנוצרים דמוקרטים.
- מאחר שאידיאולוגיות פוליטיות הן ישויות נזילות, העשויות לדעת פרשנים מסוימים להמציא את עצמן מחדש ללא הרף, עלינו לעדכן דרך קבע את תפיסות השמאל והימין שלנו. ניתן להבחין בנזילות זו אצל המפלגות הסוציאליסטיות הרפורמיסטיות בחלקים רבים של העולם, שנטו מאז שנות ה-80 של המאה העשרים להתרחק מן האמונה בהלאמה

8 לעתים מדובר על ספקטרום דמוי קשת, ולא על ספקטרום דמוי פרסת סוס (העורך המדעי).

תרשים 1.5 ספקטרום דו־ממדי

ובמדינת סעד ולהחליפה בעקרונות של כלכלת שוק. לכאורה, ניתן לפרש התפתחות זו כתזווה של הסוציאליסטים הרפורמיסטים ימינה, אך אפשר לראות בה גם תזווה של הספקטרום כולו ימינה באופן המגדיר מחדש את הסוציאליזם הרפורמיסטי, ועל כן גם את עצם השמאלנות.

- מגרעת אחרונה נעוצה בכך שככל שהתפתח והתרחב הוויכוח האידיאולוגי, הספקטרום הליניארי הפך יותר ויותר לפשטני ולכללי מדי. החלוקה לשמאל ולימין נתפסת כממד אחד בלבד במערכת מורכבת יותר של אינטראקציות פוליטיות. התפתחות זו הצמיחה את הרעיון בדבר ספקטרום דו־ממדי, שהציע לראשונה אייזנק (Eysenck, 1964), ועיקרו הוספת ציר אנכי חירות/סמכות לציר האופקי של שמאל/ימין (ראו תרשים 1.5). אחרים הרחיקו לכת עוד יותר וטענו שהחלוקה לשמאל ולימין הפכה למעשה למיותרת עקב התהוותן של מסורות אידיאולוגיות 'חדשות'. רעיון זה ייבחן כאן בפרק 12 (ראו תת־פרק "מעבר לשמאל ולימין?").

אידיאולוגיות חדשות במקום הישנות?

אידיאולוגיות הן אולי חלק בלתי נפרד מן המציאות הפוליטית מאז סוף המאה השמונה עשרה (נהוג להצביע על המהפכה הצרפתית של 1789 כעל ראשית האידיאולוגיה), אך תוכנה השתנה מאוד במשך הזמן, ובייחוד מאז שנות ה־60 של המאה העשרים. אידיאולוגיות

חדשות צצו והופיעו, אידיאולוגיות שנהגו פעם מהשפעה עצומה דעכו ואיבדו את כוחן, וכל האידיאולוגיות עברו תהליכים של התחדשות והגדרה מחדש, שהיו לעתים רדיקליים. האידיאולוגיה הפוליטית צמחה עקב המעבר מפיאודליזם לקפיטליזם מתועש. במונחים פשוטים, המסורות האידיאולוגיות ה'קלאסיות', המוקדמות ביותר – ליברליזם, שמרנות וסוציאליזם – התפתחו כניסיונות מנוגדים לעצב את החברה המתועשת המתהווה. בשעה שהליברליזם דגל באינדיבידואליזם, בכוחות השוק ולפחות בהתחלה גם בממשלה מינימלית, השמרנות ניצבה על משמר המשטר הישן (*ancien régime*) הנאבק יותר ויותר על קיומו, והסוציאליזם תמך בחזון השונה לחלוטין של חברה המבוססת על אחדות מעמדית, על שוויון ועל שיתוף פעולה.

במרצת המאה התשע עשרה קיבלה כל אחת מאידיאולוגיות אלו אופי דוקטרינרי ברור יותר והפכה יותר ויותר למוזהה עם מעמד או עם רובד חברתי מסוים. באופן כללי, ליברליזם היה האידיאולוגיה של המעמד הבינוני העולה, שמרנות הייתה האידיאולוגיה של האריסטוקרטיה או האצולה, וסוציאליזם היה האידיאולוגיה של מעמד העובדים המתהווה. בבוא העת התפתחו מפלגות פוליטיות שביטאו את האינטרסים של מעמדות אלו ותרגמו את האידיאולוגיות השונות למונחים 'אופרטיביים'. מפלגות אלו נשאו אפוא בדרך כלל אופי פרוגרמטי. הנושא המרכזי שעל הפרק היה המאבק בין שתי פילוסופיות כלכליות יריבות: קפיטליזם וסוציאליזם. האידיאולוגיה הפוליטית התמקדה בבירור בכלכלה. קווי החזית בין הקפיטליזם לבין הסוציאליזם התחדדו מאוד בעקבות המהפכה הרוסית של שנת 1917, שיצרה את המדינה הסוציאליסטית הראשונה בעולם. ואכן, לאורך מה שמכונה לעתים 'המאה העשרים הקצרה' (מפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ועד קריסת הקומוניזם בשנים 1989–1991), ובעיקר בתקופת המלחמה הקרה (1945–1990), הפוליטיקה הבין-לאומית התייצבה משני עבריו של מתרס אידיאולוגי – הגוש המערבי הקפיטליסטי אל מול הגוש המזרחי הקומוניסטי.

עם זאת, בסביבות שנות ה-60 החל הנוף האידיאולוגי להשתנות. הדבר מצא את ביטויו לא רק בשינויים מרחיקי לכת באידיאולוגיות מבוססות או קלאסיות (למשל, בצמיחת השמאל החדש והימין החדש ובהתפתחות הדרמטית מכול – התמוטטות הקומוניזם האורתודוקסי), אלא גם בהופעתן של מסורות אידיאולוגיות 'חדשות', שהחשובות בהן מפורטות בתרשים 1.6. עם זאת, הגדרתן של אידיאולוגיות אלו כ'חדשות' עשויה להטעות, משום ששורשיה של כל אחת מהן הגיעו עד המאה התשע עשרה, אם לא קודם לכן. יתרה מזאת, הן ינקו לא מעט גם מאידיאולוגיות הזרם המרכזי הקיימות ויצרו בדרך כלל צורות כלאיים חוצות גבולות. אף על פי כן, אידיאולוגיות אלו מכונות 'חדשות' משום שהן העניקו לתחומים מסוימים של ויכוח אידיאולוגי עדיפות, שלא הייתה להם קודם לכן. בעשותן זאת הן תרמו להתהוותן של נקודות מבט אידיאולוגיות רעננות ומאתגרות. אך מדוע התרחש תהליך זה של התחדשות אידיאולוגית? היו לכך שלוש סיבות עיקריות:

אידיאולוגיות 'קלאסיות'	אידיאולוגיות חדשות
ליברליזם	פמיניזם
שמרנות	אידיאולוגיה ירוקה
סוציאליזם	רב־תרבותיות
לאומיות	אסלאמיזם
אנרכיזם	
פשיזם (?)	

1.6 תרשים 1.6 אידיאולוגיות 'קלאסיות' ואידיאולוגיות 'חדשות'

- צמיחתן של חברות פוסט־תעשייתיות ותנועות חברתיות 'חדשות'
- התמוטטות הקומוניזם והשתנות הסדר העולמי
- התפתחות גלובליזציה וטעמים קוסמופוליטיים

מאז שנות ה־50 חל תהליך עמוק של שינוי במבנה החברות המודרניות ובאופיין. שינוי זה זכה לכינויים שונים בפי הוגים פוליטיים. בק (Beck, 1992), למשל, ראה זאת כמעבר מן המודרניות 'הראשונה' למודרניות 'השנייה', גידנס⁹ (Giddens, 1994) תיאר זאת כמעבר ממודרניות 'פשוטה' למודרניות 'רפלקסיבית', ואילו באומן¹⁰ (Baumann, 2000) הגדיר את השינוי כתהליך מעבר ממודרניות 'מוצקה' למודרניות 'נוזלה'. מכל מקום, השינויים נבעו בעיקרם מן המעבר מחברות מתועשות לחברות פוסט־מתועשות. החברות המתועשות נשאו אופי סולידרי שהתבטא בחלוקה מעמדית ברורה יחסית (בקווים גסים, בין הון לבין עבודה), וחלוקה זו תרמה להבניית תהליך פוליטי הכולל מערכת מפלגתית, תחרות בין קבוצות אינטרסים ויכוח אידיאולוגי. החברות הפוסט־מתועשות שונות מהן מכמה בחינות. ראשית, הן הפכו לחברות אמידות יותר שמרבית אוכלוסייתן משוחררת מן הצורך להיאבק על צורכי הקיום הבסיסיים. בתנאים של שפע יחסי אנשים מגלים עניין רב ב'איכות החיים' או בשאלות 'פוסט־חומריות'. שאלות אלו קשורות בדרך כלל למוסריות, לצדק פוליטי ולהגשמה אישית, והן כוללות נושאים כמו שוויון מגדרי, שלום עולמי, הכרה תרבותית, הגנה על הסביבה וזכויות בעלי חיים. שנית, גם מבנה החברה וטיבם של החיבורים החברתיים השתנו.

9 סיכום חלקי בעברית של רעיונותיו אלו של גידנס ניתן למצוא גם בספר: אנתוני גידנס, סוציולוגיה (מהדורה שישית; תרגום: יורם שדה), רעננה, האוניברסיטה הפתוחה, 2013, בעיקר בפרקים 3-4 של הספר (העורך המדעי).

10 זיגמונט באומן, מודרניות נוזלה (תרגום: בן־ציון הרמן), ירושלים, מאגנס, 2007.

אינדיבידואליזציה
 תהליך המעודד בני אדם
 לראות את עצמם כיחידים
 (אינדיבידואלים), גם אם לעתים
 על חשבון תחושת האחיות
 החברתית/מוסרית.

תנועה חברתית
 גוף קולקטיבי המאופיין בדרגה
 גבוהה של מחויבות ואקטיביזם
 פוליטי, אך במקרים רבים בלא
 מבנה ארגוני ברור.

בניגוד לחברות המתועשות, שנטו להניב קשרים חברתיים 'צפופים' המבוססים בעיקר על מעמד חברתי ועל זהות לאומית, החברות הפוסט־מתועשות מאופיינות בדרך כלל באינדיבידואליזציה גוברת ובקשרים חברתיים 'דלילים' ונוילים יותר. הדבר השתקף בצמיחתן של מה שמכונה תנועות חברתיות, כגון תנועות הנשים, תנועות הגנת הסביבה או 'הירוקים' ותנועות השלום, שמילאו תפקיד מפתח בעיצובן מחדש של זהויות פוליטיות ובניסוח סדר יום אידיאולוגי חדש.

ההתפצלות האידיאולוגית שהתרחשה בעקבות התמוטטות הקומוניזם הייתה עמוקה ונרחבת, ומבחינות רבות היא ממשיכה להתרחש. האידיאולוגיה שהושפעה באופן הברור ביותר הייתה הסוציאליזם. הסוציאליזם המהפכני, בעיקר בסגנונו הסובייטי, המרקסיסטי־לניניסטי, התגלה ככוח שמיצה את עצמו הן בשל כישלונותיו הכלכליים של התכנון המרכזי והן בשל זיקתה של מסורת זו לאוטוריטריות של המדינה (ראו "מונח מפתח אוטוריטריות" בפרק 3). עם זאת, גם הסוציאליזם הדמוקרטי הושפע, ויש הטוענים שאף איבד לחלוטין את צביונו. הסוציאלי־דמוקרטים איבדו בעיקר את אמונתם בהכוונה כלכלית 'מלמעלה למטה' והחלו לראות בשוק את האמצעי הבטוח היחיד ליצירת עושר. התמוטטות הקומוניזם וההתרחקות הכללית מן הסוציאליזם העניקו הזדמנויות לכוחות אידיאולוגיים חדשים. העיקריים שבהם היו הלאומיות, בעיקר הלאומיות האתנית, שתפסה את מקום המרקסיזם־לניניזם כאידיאולוגיה המובילה בארצות פוסט־קומוניסטיות רבות, והפונדמנטליזם הדתי בצורתו השונות (ראו פרק 6, "מונח מפתח פונדמנטליזם דתי"), שקנה לו חשיבות עצומה בארצות המתפתחות. הופעת הטרוריזם הגלובלי, עם המתקפה על ניו יורק ועל וושינגטון ב־11 בספטמבר 2001, וההכרזה על מה שכונה 'מלחמה בטרור' השפיעו אף הן על האידיאולוגיות הפוליטיות. ה'מלחמה בטרור' הדגישה את התהוותם של קווי חזית אידיאולוגיים חדשים, העשויים לדעת כמה פרשנים להגדיר את הפוליטיקה הגלובלית במאה העשרים ואחת. על־פי התזה של סמואל הנטינגטון (ראו פרק 12, "דמויות מפתח בקץ ה'איזמים'"), שעוררה עניין רב אך גם התנגדות רבה, המאבק האידיאולוגי בין הקומוניזם לבין הקפיטליזם התחלף ב'התנגשות ציביליזציות' (ראו פרק 11, "מונח מפתח התנגשות הציביליזציות"), שהעיונות המרכזי בה הוא בין האסלאם לבין המערב.

הגלובליזציה (ראו "מונח מפתח גלובליזציה" בפרק זה) אינה תהליך בודד, אלא מערכת מורכבת של תהליכים, לעתים חופפים ומשולבים ולעתים סותרים ומנוגדים. בצורתה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית היא מחברת יחד בני אדם, קהילות, מוסדות וחברות, שקודם לכן היו מנותקים אלו מאלו, אך קשרים הדדיים אלו הניבו תוצאות סותרות. מצד אחד, הם עוררו מגמות שעודדו הומוגניות ו'יישור' הבדלים כלכליים, תרבותיים

ואחרים בין ארצות העולם. במונחים אידיאולוגיים, מגמת הומוגניות זו קשורה הדוקות להתקדמות הליברליזם, בין שצורתו היא סדר כלכלי ליברלי (המבוסס על סחר חופשי ועל שווקים חופשיים), בין שצורתו היא התפשטות הדמוקרטיה הליברלית (ראו "מונח מפתח דמוקרטיה ליברלית" בפרק 2) ובין שצורתו היא התחזקות הטעמים הקוסמופוליטיים, הקשורים במקרים רבים לרעיון של זכויות אדם (ראו "מונח מפתח זכויות אדם" בפרק 2). מן הצד האחר, הגלובליזציה הייתה תהליך א־סימטרי בכיוון שהוליד צורות חדשות של אי־שוויון ועורר שורה של כוחות מתנגדים. אחד הבולטים הוא התחזקות הפונדמנטליזם הדתי בארצות המתפתחות, שהובילה, כפי שתיאר זאת בנג'מין ברבר (Barber, 1995), לעימות בין ה'ג'יהאד' לבין 'העולם של מקדונלדס' (MacWorld) ולצמיחתה של תנועת התנגדות לגלובליזציה או לקפיטליזם בארצות המתפתחות, שהשתמשה ברעיונות מן האידיאולוגיה האנרכיסטית, האידיאולוגיה הפמיניסטית והאידיאולוגיה הירוקה.

קוסמופוליטיות
 האמונה שהעולם הוא קהילה מוסרית ואולי אף קהילה פוליטית אחת, משום שלכל אדם יש מחויבויות כלפי כל אדם אחר בעולם (ראו פרק 6, "מונח מפתח קוסמופוליטיות").

האידיאולוגיות ה'חדשות' אינן רק חדשות, אלא גם שונות מן האידיאולוגיות ה'קלאסיות' מבחינות רבות אחרות. עובדה זו שינתה את מוקד השיח האידיאולוגי ולעתים את עצם מונחיו. ניתן לזהות שלושה הבדלים כלליים עיקריים. ראשית, התחולל מעבר מן התחום הכלכלי לתרבותי. הליברליזם, השמרנות והסוציאליזם התמקדו בעיקר בסוגיות של ארגון כלכלי או לפחות דגלו בחזון מוסרי, המבוסס על מודל כלכלי מסוים. לעומת זאת, האידיאולוגיות ה'חדשות', כל אחת בדרכה השונה, מתעניינות בתרבות הרבה יותר מאשר בכלכלה ודואגות בראש בראשונה לערכיהם, לאמונותיהם ולאורחות חייהם של בני אדם, ולא לרווחה כלכלית או אף לצדק חברתי.

מונח מפתח **גלובליזציה**

גלובליזציה היא התהוותה של רשת קשרים הדדיים מידיים המצמיחה קשרים 'על־טריטוריאליים' בין בני אדם והופכת את חיינו למעוצבים יותר ויותר על־פי מאורעות המתרחשים במרחק רב מאתנו. עם זאת, הגלובליזציה היא תהליך מורכב הלוכש צורות שונות. גלובליזציה כלכלית היא התהליך שהפך כלכלות לאומיות, זו יותר וזו פחות, לחלק מכלכלה עולמית אחת. גלובליזציה תרבותית היא התהליך שבאמצעותו חודרים מידע, מצרכים ודימויים, המיוצרים בחלק אחד של העולם, לזרם כלל־עולמי ה'מיישר' הבדלים תרבותיים בין ארצות העולם. גלובליזציה פוליטית היא התהליך שבו האחריות לעיצוב מדיניות עוברת מידי ממשלות לאומיות לידי ארגונים בין־לאומיים.

שנית, אני עדים למעבר מפוליטיקה חברתית לפוליטיקה של זהויות (ראו פרק 10, "מונה מפתח פוליטיקה של זהויות"). ההתמקדות בזהות קושרת את האישי לחברתי על-ידי תפיסת הפרט כ'משוור' בהקשר תרבותי, חברתי, מוסדי ואידיאולוגי מסוים, אך גם מדגישה את מרחב הבחירה האישית ואת ההגדרה העצמית ברוח המגמה החברתית הכללית של אינדיבידואליזציה. לפיכך, האידיאולוגיות ה'חדשות' אינן מציעות לפרט מערכות של פתרונות פוליטיים מן המוכן, ה'תואמים' את מיקומו החברתי, אלא קשת של אפשרויות

אידיאולוגיות. בעקבות כך הפך האקטיביזם הפוליטי לבחירה של סגנון חיים. ולבסוף, התרחש גם מעבר מאוניברסליזם לפרטיקולריות. בניגוד לליברליזם ולסוציאליזם, שדגלו ברעיונות התבונה והקדמה ברוח הנאורות, כלומר באמונה בקיומה של ליבה אחת של זהות אנושית המשותפת לכלל המין האנושי, האידיאולוגיות ה'חדשות', כמו הפמיניזם, הלאומיות האתנית, הרב-תרבותיות והצורות השונות של הפונדמנטליזם הדתי, מדגישות את חשיבותם של גורמים, כמו המגדר, הסביבה המקומית, התרבות והאתניות. מבחינה זו הן מיישמות 'פוליטיקה של הבדלים' ולא פוליטיקה של שחרור אוניברסלי.

אוניברסליזם
האמונה שאפשר לגלות ערכים ועקרונות מסוימים, שאפשר להחילם על כל בני האדם ועל כל החברות, בלא קשר להבדלים היסטוריים, תרבותיים ואחרים.

פרטיקולריות
האמונה שההבדלים ההיסטוריים, התרבותיים והאחרים בין בני אדם וחברות משמעותיים יותר מן המכנים המשותפים ביניהם.

מדריך לשימוש בספר זה

ספר זה בוחן כל אידיאולוגיה או מסורת אידיאולוגית בתורה. הן מאורגנות פחות או יותר בסדר כרונולוגי במטרה למפות את התהליך הרחב יותר של התפתחות אידיאולוגית, שבו אידיאולוגיה אחת משפיעה על האחרת וכך הלאה. לכל הפרקים יש מבנה כללי אחד:

- לאחר "מבוא לפרק", המדגיש את אופייה הכללי של האידיאולוגיה שעל הפרק, נבחנים מקורותיה והתפתחותה ההיסטורית של אידיאולוגיה זו.
- החלק העיקרי מסביר ומנתח את רעיונות הליבה של האידיאולוגיה, את מכלול הערכים, הדוקטרינות והתיאוריות המגדירים את האופי או את המורפולוגיה שלה. חלק זה מצביע על ההיבטים המיוחדים כל מסורת אידיאולוגית, אך ככל שהדבר רלוונטי הוא מזכיר גם תחומי חפיפה לאידיאולוגיות אחרות.
- החלקים האחרים דנים בתת-המסורות המאפיינות כל אידיאולוגיה פוליטית. מוקד ההתעניינות כאן אינו רק מאפייניהן הייחודיים של כל תת-המסורות, שהן בחלקן הגדול בעצם מבני כלאיים אידיאולוגיים (לאומנות-שמרנית, פמיניזם-סוציאליסטי, רב-תרבותיות וכדומה), אלא גם הקוהרנטיות או העדר הקוהרנטיות הפנימית של

האידיאולוגיה בכללותה. חלקים אלו מתמקדים אפוא בתחומי המחלוקת הפנימית בין תומכי האידיאולוגיה.

- החלק העיקרי האחרון מתבונן בהתפתחויות העכשוויות במסורות האידיאולוגיות שעל הפרק ובוחרן בעיקר כיצד ובאיזו מידה הן הושפעו ממגמות הגלובליזציה.
- הגדרות של מונחי מפתח, שהודגשו בטקסט, מופיעות בעמוד שהם מוזכרים בו במקום במילון מונחים נפרד.
- בכל פרק ניתן למצוא קטעים ממוסגרים, המביאים מידע נוסף על העניינים האלה:
  - הוגים עיקריים בכל מסורת
  - מונחי מפתח
  - אירועים מרכזיים בהיסטוריה של האידיאולוגיה
  - השקפות מתחרות בנושאים פוליטיים חשובים
  - נקודות של מתח פנימי בכל אידיאולוגיה
  - המבנה הפנימי של האידיאולוגיה
- כל פרק כולל רשימה של שאלות לדיון והצעות לקריאה נוספת. ביבליוגרפיה מלאה מופיעה בסוף הספר.
- להקלת ההתמצאות, הערכים מתוך המפתח המופיעים בתיבות כתובים באות מודגשת וההגדרות בעמודי הטקסט כתובות באות נרקיט תם דק.
- אתר האינטרנט המלווה את הספר כולל, בין השאר, מילון מונחים המאפשר חיפוש, עצות בנוגע לאתרי אינטרנט המאפשרים לימוד נוסף, ומאמרים וחומרים נוספים הקשורים לאידיאולוגיות פוליטיות.

שאלות לדיון

- האם 'אנשי מעשה' אכן משועבדים ליכתבנים אקדמיים' (קיינס)?
- במה שונה התפיסה המרקסיסטית של אידיאולוגיה מן התפיסה של הזרם המרכזי בנוגע למושג זה?
- האם אידיאולוגיה היא בהכרח כוזבת? ואם כן, מדוע?
- האם אינטלקטואלים 'בלתי תלויים מבחינה חברתית' יכולים להתעלות מעל האידיאולוגיה?
- האם כל הרעיונות הפוליטיים נושאים אופי אידיאולוגי או רק כמה מהם?
- באיזו מידה שונות האידיאולוגיות זו מזו מבחינת המבנה המושגי שלהן?
- במה שונה אידיאולוגיה מפילוסופיה?
- באיזו מידה תורמת החלוקה לשמאל ולימין להבנת אידיאולוגיות פוליטיות?
- כיצד יש להציג את הספקטרום הפוליטי ומדוע?
- מה חדש באידיאולוגיות ה'חדשות'?
- באיזו מידה הפכה המחויבות האידיאולוגית לבחירה של סגנון חיים?
- האם עליית האידיאולוגיות ה'חדשות' מעידה על סופן של האידיאולוגיות הישנות?

קריאה נוספת

Festenstein, M. and Kenny, M., *Political Ideologies: A Reader and Guide* (2005).
 קובץ שימושי ביותר של קטעי קריאה ממקורות מרכזיים על אידיאולוגיה ועל אידיאולוגיות, המלווה בפרשנות מאירת עיניים.

Freeden, M., *Ideology: A Very Short Introduction* (2004).

מבוא נגיש ביותר למושג שעל הפרק: נקודת פתיחה מצוינת.

Freeden, M. et al., *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (2015).

תיאור רחב היקף, מעודכן ומוסמך של הוויכוחים על טיבה של אידיאולוגיה ועל צורתן של המסורות האידיאולוגיות השונות.

McLellan, D., *Ideology* (1995).

מבוא ברור וקצר אך מקיף למושג החמקמק של אידיאולוגיה.